

HOLKA LÁSZLÓ

OLVASZTÓTÉGELYEK VILÁGA

A szovjetek „egyetlen” megoldása

„Ha én nem állok ki magamért, akkor ki áll ki értem, ha én csak magamért fáradozom és állok ki, akkor mit érek én, és ha ezeket a dolgokat nem most teszem, akkor mikor?” Hillél

I.

Vannak emberek, akiknek a kettősség a természetükben van, mondhatni születésüknél fogva. Közéjük tartozik Alekszandr Moteljevics Melihov orosz író, akinek nem is Melihov a neve, hanem Mejlahsz. Hivatása nemkülönben kétféle: kutatóintézeti matematikus volt, de szépíró lett, persze észjárása utóbbi minőségében őrzi eredeti képzettségének szigorát. Egyszer saját magát is beszorozta kettővel: 1993-ban, több prózai munkával a háta mögött, negyvenöt évesen jelentkezett egy első ízben meghirdetett szentpétervári irodalmi pályázatra, amelyet Nabokovról neveztek el. Az ítések a kiírásra beérkezett művek közül kettőt kiemelkedőnek minősítettek, és hosszasan mérlegelték, melyik legyen közülük a nyertes. A jeligék felbontása után azt észlelték: a két regénynek egy a szerzője, Melihov. Az egyik címe *Érosz és Thanatosz, avagy az Igazi férfi* volt (magyarul is megjelent: PONT Kiadó, 1999), a másiké *Kiűzetés az Édenből, avagy A négy százegyedik nevében*.

Mindkét regény a gyermek- és kamaszkorhoz nyúlt vissza, barokkosan veretes stílusban idézve fel az eszmélések kezdetét, a felnőtt szerző közbetevett értelmezéseivel tűzdelve meg a hömpölygő eseményeket. A stíluson túl a két regény vajmi kevés közös vonást mutatott, gyökeresen más közléseket és gondolatársításokat pergetett le. Az *Érosz és Thanatosz* kö-

*...a nagy
Olvasztó Tégely,
ahol Európa
összes faja
egybeolvad...*

zépességében a nemiség állt, ahol a kamaszkor cseppet sem egzotikus környezetben, inkább lehangolóan sivár, ipari létesítmények vidékén bontakozott ki; a nemi vágyakozás alakváltozásaiban a felnőttkori szívrohamig elkísérte a főhőst, az „igazi férfit”. S ez az orosz irodalomban, amelyik mindig is ódzkodott a két nem viszonyának testközeli ábrázolásától, kivételszámba ment – csak nem sokkal előbb került könyvtári forgalomba Viktor Jerofejev fiókban őrzött, tíz évvel korábban írt *Orosz szépség* című regénye, s ugyancsak akkortájt lépett a nyilvánosság elé elbeszéléseivel az egyenesen pornográfként megbélyegzett Vlagyimir Szorokin.

A zsüri választása végül a szerző másik regényére esett. A díjnyertes alkotás egy Szovjetunióban ugyancsak kínosan kerülgetett kérdéshalmaz körül forog: oroszok és zsidók viszonyát boncolgatja. Kezdve természetesen a gyermekkorral, ami paradicsomi állapotoknak felel meg, és befejezve a múlt lezárásával: egy birodalom, a Szovjetunió bukásával. Divatos kifejezéssel a zsidó identitás mibenlétét keresgéli a föld egyhatodán uralomra jutott bolsevik korszakban, annak is második felében. Csakhogy mivel tartalmas mű, értelemszerűen többretegű, lehetséges olvasatai megsokszorozhatóak, és nézőponttól függően a zsidó vonatkozások akár háttérbe is szorulhatnak (ami persze roppant nehéz művelet). Ha az olvasó ezt teszi, marad a lét értelmezése, méghozzá társtalanul, egyedül elvégezve, és ha a magány fakadhat a kiteszítottságból, a megfjtésekhez nem kell szakadatlanul a kiteszítőkkal szembeülni, az élet apróbb és nagyobb eseményeit egyszerre kell megpróbálni a saját és a másik szemszögéből, belülről és kívülről értelmezni.

Mindkét regény címében is megjelenik az elmaradhatatlan kettősség, az alcímek csereszabatosak a főcímeikkel. A *Kiűzetés az Éden-ből* vele egyenrangú alcímet viselt, nevezetesen Egy zsidó vallomása lett (a *Novij mir* című folyóiratban így jelent meg 1994-ben), ám néha helycserék történtek, könyv alakban A négyszázegyedik nevében szerepelt az első helyen, a „vallomás” lett az alcím. És a kettősséghez híven ugyanebben a könyvben közreadták az *Érosz és Thanatosz*-t is, Díjazott engedelmesség alcímmel.

*...németek és franciák,
írek és angolok,
oroszok és zsidók –
az olvasztóedénybe...*

II.

– Nagyszerű darab, Mister Zangwill, nagyszerű darab! – kiabálta páholyából kihajolva a hivataláról nem sokkal korábban leköszönt amerikai elnök 1909. október 5-én Washingtonban. Theodor Rooseveltt az a színművet élte, amelynek főhőse, David Quixano Oroszországból vándorolt be. A kisinyovi pogromban megölték édesanyját és nővérét; az Újvilágban, megismerkedik Verával, egy ugyancsak az óhazából érkezett orosz lánnyal. Vera „ifjúságát Oroszországban hagyta”, forradalmár volt (mint ott mindenki), David pedig, aki szeret Ellis Island-re járni, a beérkező hajót nézegetve arra gondol, hogy utasai ugyanazt érzik, amit annak idején ő érzett, és ezért szimfóniát komponál Crucibulum címmel („Ön tehát zenei ihletre lel

Amerikában? – Igen, a Crucibulum folytatásában. – Crucibulum? Nem értem! – Még hogy nem érti? Ön, a Megegyezés Szelleme! Nem érti, hogy Amerika Isten Crucibuluma, a nagy Olvasztó Tégely, ahol Európa összes faja egybeolvad és új alakot ölt!... Németek és franciák, írek és angolok, oroszok és zsidók – az olvasztóedénybe veletek mind! Isten megteremti az amerikaiit!”). Később kiderül, hogy Vera apja, aki egyszer csak feltűnik a darabban, cári tiszt volt, és hogy ő a felelős David családjának pusztulásáért; a férfi

beismeri bűnét, a fiatalok csókot váltanak. Az Olvasztótégely (Melting Pot) című darabnak köszönhetően megkezdte diadalmas pályafutását a tömegek körében is az amerikai nemzetet létrehozó, a nemzetek, vallások, kultúrák elegyítését jelképező fogalom, annak összes későbbi, kevésbé diadalmas változatával (nem is olvasztótégely, hanem inkább salátástál, avagy mozaik, de lehet, hogy kaleidoszkóp).

A szerző, Israel Zangwill Londonban látta meg a napvilágot, szülei a cári Oroszország területéről bevándorolt zsidók voltak: keleti vágású birodalomból a brit impérium fővárosába mentek. Fiuk színművében továbblépett, a teljesen más berendezkedésű Újvilágot ábrázolta, ahol még zsidók és oroszok is skrupulusok nélkül elvegyülnek egymással, mindenki kívülálló. A máshol nehezen egymáshoz illeszthető emberi összetevőket elegyítő olvasztótégely ötlete persze nem Zangwillt dicséri, vándormotívumként darabja előtt már legalább egy évszázada keringett a világban, mind az érintettek, mind a világ hatalmasai körében. A felvilágosodást

*...megannyi
lépés
az egyenjogúsítás
felé...*

képviselő Moses Mendelssohn óta az emancipációt szorgalmazó zsidók, a Haszkalah hívei Európában maguk is valami ilyesmi felé törekedtek, miként a jogegyenlőséget felkínáló II. József, Napóleon, avagy II. és III. Frigyes Vilmos. A Haszkalah a vallási közösségen belül inkább elutasításra talált: a zsidókat „jó és hasznos polgárokká” kívánta átváltoztatni, így szorgalmazta a világi oktatás bevezetését, a „produktív“ munkavégzés felé fordulást (beleértve a földművelés elsajátítását is). A hatalom részéről a zsidókra vonatkozó hol megerősített, hol visszavont, középkori eredetű privilégiumokat, státutumokat többször módosított uralkodói rendeletek követték: megannyi lépés az egyenjogúsítás felé, úgyhogy nem lehetett

teljesen kirívó jelenség, hogy a kornak megfelelő körű nyilvánosságot megeremtő irodalmi

szalonok sorába bevonult az emancipált

Henriette Herz berlini szalonja. Mi

több, még a birodalmuk egyik lábát

Ázsiában megtámasztó orosz ön-

kényurak is egyfajta egyenlősítés

gondolatával kacérokodtak nagynéha.

Maga I. Miklós is, aki a Lengyelor-

szág elosztása nyomán meg-

növekedett létszámú zsidó alattvaló-

inak jogait a végletekig nyesegette, fá-

radhatatlanul módosítva a számukra

kijelölt „letelepedési övezet” határait,

1840-ben egybeolvasásukról kezdett meren-

geni. Tétova elgondolását utódja, II. Sándor

másfél évtizedre rá a következőképpen körvonalazta: „Felülvizsgálandó a zsidókra vonatkozó összes rendelet avégett, hogy ezek összhangba kerül-

jenek eme nép és a tősgyökeres lakosok összeolvadásának általános mó-

dozataival, már amennyiben a zsidók erkölcsi állapota ennek megenge-

dését lehetővé teszi”. Az erkölcsi állapot alatt (amiből engedniük kellett

volna), a cár a zsidók „fanatizmusát” és „gazdasági kártékonyosságukat” ér-

tette. A felülvizsgálatban illetékes bizottság vezetője javasolta a zsidók

„hasznosság szerinti különválogatását”...

A birodalom attól szilárd, hogy hatékonyan alkalmazza a kényszert. A

statisztika tudománya Oroszországban a hódítás szolgálatába lépett: lét-

rehozták a katonai statisztikát, amely tanszéket kapott a hadsereg vezér-

kari akadémiáján. Ott fogalmazódott meg egy hamisítatlan birodalmi

doktrína: a „megbízhatatlanság földrajza”. Megbízhatónak a szláv nem-

zetek minősültek, nem megbízhatóknak a zsidók, németek, lengyelek,

kaukázusiak, a közép-ázsiaiak. Megbízhatónak tekintették a helyet, ha a

lakosságnak legalább a fele orosz (de legalábbis szláv) volt, míg az ennél

*...megbízható
a hely,
ha a lakosságnak
legalább
a fele orosz...*

kevesebb ilyen lakossal „megáldott” helyek megbízhatatlanoknak minősültek: a megbízhatósági fokozat a birodalom peremvidékei felé haladva egyre csökkent. S míg a cár a jobbágyokat felszabadította, a zsidókkal épp ellenkezőleg járt el: a gyakorlatban fel sem merült az összeolvasztás műveletének elvégzése. Helyette sorjázta a sötét lapok: a zsidók beengedése a városokba, majd kitiltásuk, kiüldözésük onnan, a letelepedési övezet határainak módosítása, minden lépéssel meghatározva a legelemibb lét-körülményeiket. Márpedig azokba beilleszkedni nehezebb lehetett, mint útra kelni az Újvilágba, világgá menni a megkülönböztetés, az uszítás, a pogromok, Cion bölcseinek jegyzőkönyvei elől.

A cárizmus bukása után meghirdették az egyenjogúsítást, alakultak „zsidó nemzetiségi körzetek”, zsidó földművesek telepei jöttek létre a Krím-félszigeten, s a 20. század húszas évei mintha kedvezőbb időszakot hoztak volna „a zsidókra”; majd a következő évtizedben „nagylelkűen” autonóm köztársaságot szervezhettek távol, keleten, a Bira és a Bidzsan folyóknál. A köznapokban pedig maradtak a régi előítéletek, illetve az érintettek tanácstalansága: mit lehet tenni a szűnni nem akaró elfogultságokkal?

S a birodalmi létforma idővel egyre nagyobb árnyékot vetett az önkényuralmi rendszer múltját a nemzetköziség érvényesítésével „végképp eltörölni” ígérő Szovjetunióra. A népcsoportok kényszerű áttelepítése nyomán kialakított életformák azonban még távolról sem emlékeztetnek az Újvilágba bevándorolt, megélhetésükért küzdő népcsoportok külső hatásoktól alig, hatalom által egyáltalán nem háborgatott, autonóm életére. Birodalmi eszközök alkalmazása teremtette azt az Édent, ahonnan Melihov regényének főhőse kiűzetik: földrajzi szempontból Kazahsztánban helyezkedik el, időben egy évszázaddal az önkényúr összeolvasztásos ötlete után.

III.

A történelem nem mögöttünk van, hanem alattunk – hangzik egy bibói megjegyzés. Persze inkább egyszerre van itt is, ott is. Főleg gyermeki fejjel tekintve szét az egyre táguló világban. Amikor felnőttek írnak gyerekekről, nézőpontjuk már gyökeresen más lesz (akárcsak Melihové): olyan ismeretek rakódtak le elméjükben, amelyeket csak gondos elemzőmunkával lehet tudássá alakítani. Az elvesztett Édentől távolra sodródott, felnőtt alkotó az életrajzot életírásá dúsítja, megőrizve a „hamvas ifjúkor” naivitását. A személyes történelemhez az alatta lerakódott múlt társul, tehát az életet kettős látással kell szemlélni. És ezt színezi hol komorrá, hol gúnyorossá a többféle közösséghez kötődés, amilyen a főhőse: Kazahsztánban cseperedik fel, ukrán anyuka, zsidó apuka fiaként orosz környezet-

ben, de körülvéve száműzött ingusokkal, csecsenekkel, és persze kazahokkal. Ki lehet itt a tősgyökeres?

A kultúra, amiben nevelkedik, az orosz kultúra, a könyvek, a filmek, a dalok, amikkel megismerkedik, mind oroszok. Azonosulni is az innen ismert hősökkel azonosul. Mintha csak az Urak és emberek orosz változata kelne életre, miként az Hatvany Lajosnál Zsigácska fejében történik: „Szent István, Szent László szakállasak, akár a Hermann apa, de nem feketék, hanem hófehérek – vállasan, szélesen, palástosan, koronásan, tekintélyt parancsolóan élnek a kis zsidó gyerek fölnyüzsgötetett képzeletében.”

A humánus nevében gondolkodni könnyű, cselekedni nehéz. Ha a gyermekkor felismerései közé beékelődik a kegyetlenség gyakorlata, ha nem múló emlékévé válik egy kutya nyilvános kínozása és kivégzése, abból következhet a rádöbbenés arra, hogy a bármilyen megfontolás nevében történő kíméletlen fellépésnek ingatag a háttere. Minek a nevében cselekedtek, akik hegyek, sztyeppék, metszett szemű őslakosok közé kényszerítettek kaukázusi hegylakókat, síkvidéki ukránokat, német ajkú polgárokat, s velük olyan orosz ajkú személyeket, akik nem is oroszok, hanem még a másikatnál is másabbak?

A kettősség Melihov esetében kétszeres: kell-e több egy szakmabeli matematikusnak? A gyökök, gyökerek keresése általában nosztalgikus eljárás: paradicsomi állapotokat tételmezőre ártatlan szereplőkkel. Ennek az Édennek a jellege az ártatlanság elvesztésével kiábrándító is lehet, a gyermekkorából felcseperedő, önmaga identitásának keresésére külső kényszer hatására vállalkozó, a világ dolgait a helyére tenni igyekvő ember törvényszerűen arra jut, hogy semmi sem lehet a helyén, nem is lehetett soha. Így hát visszamenőleg is kérdőjelek halmazát tesz egy sor apró eset mögé, mert az ember keresi a helyét a helytelenségben. Egyedül, egykeként, a talmi „egység” leleplezőjeként.

Amikor a bizonyosságokat egymás után döntik meg az ember körül, egész világok rendeződnek meg benne. Amikor egy egész birodalom rendeződik meg, Alekszandr Melihov esszéregényt írt. Megkettőzve múltat és jelent, igazolva az irodalomtudós szavait: „Tükrözés, ám a tükrözés kettőzést jelent, a kettőzés pedig nem egyéb, mint újat alkotás.” Felmutatja, milyen lehetséges értelmezései voltak a zsidó létnek a nemzetek közösségévé nemigen vált Szovjetunióban, milyen bűvópatakok miféle előítéleteket tápláltak – egészen a birodalom széthullásáig.